

Marko Babić
PROJEKTIRANJE CRKAVA I LITURGIJA
Liturgijski čini kao žarište prostora
Construction of churches and liturgy

UDK: 726.5:264
Pregledni znanstveni članak
Primljeno: 06/2006.

Sažetak

Sakralna arhitektura u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u novije vrijeme obogaćena je gradnjom novih crkava, osobito u gradovima. Nakon 45 godina represivnog ateističkog ograničavanja i sprječavanja gradnje novih crkava promjena političkog sustava omogućava, a djelomično i pomaže, gradnju novih crkava. To je potaklo nove gradnje u već oformljenim naseljima a time i problem urbanističkog uklapanja u okolinu ali i siromaštvo arhitektonskog izražavanja specifične simbolike.

U ovom se radu polazi od tvrdnje da arhitekti kad stvaraju projekt crkve uglavnom vode brigu o vanjskom izgledu građevine, njezinu uklapanju u sredinu i o općenito religioznoj simbolici a malo vode računa o nutarnjem rasporedu i sadržaju. Polazeći od odgovora na pitanje: Zbog čega se i za koga se gradi crkva? u članku se naglašava primat formiranja i rasporeda unutrašnjosti crkve s liturgijskog stajališta pred vanjskim izgledom. Crkva se gradi kako bi se u njoj okupljala zajednica kršćana slaviti Kristova otajstva kojima je misna žrtva središte. Prostor mora omogućiti i poticati aktivno sudjelovanje svakoga prisutnog člana i odražavati sliku sabrane zajednice.

U potvrdu tome doneseni su primjeri iz crkvene povijesti koji su, nekad više a nekad manje, uspjeli to ostvariti. A to potiče arhitekta da kod projektiranja crkava najprije obrade unutrašnji dio crkve i rasporede sjedala za vjernike i glavna liturgijska žarišta: oltar, ambon, katedru za predsjedatelja i krsni zdenac, a tek onda vanjski omotač.

U zadnjem odsjeku se raspravlja o specifičnosti prostora za vjernike i preporučuje kakvi su, i koliki, prostori prikladni za aktivno sudjelovanje svih sudionika.

Ključne riječi: *arhitektura, crkva, oltar, ambon, katedra, krsni zdenac, liturgija, aktivno sudjelovanje.*

UVOD

Izložba pod naslovom *Novija sakralna umjetnost*, što ju je priredila Galerija Klovićevi dvori u Zagrebu od 28. II. – 30. IV. 2006. veoma je uspješno svratila pozornost i šire javnosti na važnost ispravnog oblikovanja, ambijentiranja i opremanja liturgijskih prostora na našim stranama u novije vrijeme vodeći računa o ukorijenjenosti u bogatu hrvatsku kulturnu baštinu i “novi početak” nakon prisilne 45-ogodišnje marginalizacije svega svetoga od strane represivnoga ateističkog režima. Obilato koristeći dostignuća suvremenih sredstava priopćavanja, organizatori su izložbe uspjeli zainteresirati širi krug umjetnika, likovnih kritičara, teologa ali i prosječnih ljudi za suvremena ostvarenja sakralne umjetnosti na našem području. Veoma je uspješno skrenuta pozornost na važnost oblikovanja liturgijskih prostora *izvana*, na specifičnu duhovnu znakovitost toga prostora i njegovo uklapanje u urbanističku sredinu, na potrebu stvaranja uvjeta za pojedinačno duhovno opuštanje i smirujući ambijent tih prostora. I sve je to potkrijepljeno izborom deset uspješnih ostvarenja prema gore postavljenim kriterijima.

Izgled, raspored i sadržaj sakralnog zdanja *iznutra* stavljen je u drugi plan i u potpunosti minimaliziran. Uzalud ćete tražiti prave odgovore na temeljno pitanje: *zbog čega i za koga se gradi konkretno crkveno zdanje*. A tvrdnja da je “*liturgijska i eventualna joj prateća namjena uistinu jednostavna projektantska zadaća*”¹ zvuči skrajnje iznenađujuće. Je li to odraz jednostranog (ovdje arhitektonskog) pristupa sakralnom zdanju ili nedostatno poznavanje liturgijske teologije crkvenog prostora? U svakom slučaju, nesporazum je očit. Opet je izbila na vidjelo

¹ I. OŠTRIĆ, “Od kriznih ishodišta do krize identiteta”, u: *Novija sakralna umjetnost*, Katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2006., str.11.

nužna potreba za češćom i ozbiljnijom komunikacijom između liturgičara i arhitekata kad je u pitanju crkveni prostor. Narodi koji nisu imali iskustvo represivnog ateističkog režima nemaju tih problema, ili su oni skoro zanemarivi. U svakom slučaju, osjeća se potreba obostrane pouke: liturgičarima arhitektonske, arhitektima liturgijske. To bi zasigurno dovelo do novog teološkog poimanja uloge i vrijednosti liturgijskog prostora koji uvažava arhitektonski kontekst ali i pomoglo arhitekturi da estetsku komunikaciju ne odvajava od sakramentalne znakovitosti i obredne funkcionalnosti.

Kako bi se, barem donekle, popunile praznine u veoma važnom procesu planiranja i gradnje novih sakralnih prostora, pokušat ću, na žalost samo shematski, osvijetliti problematiku s druge, liturgijske strane i tako doprinijeti interdisciplinarnom pristupu i vrednovanju novije sakralne umjetnosti na područjima gdje obitavaju Hrvati. Ili, barem upozoriti na potrebu ozbiljnijeg uzimanja u obzir liturgijsko-teoloških načela kod arhitektonskog planiranja crkava. O tome postoji obilna literatura na stranim jezicima, a ponešto i na hrvatskom,² ali neće biti suvišno o tome još jednom barem glasno razmišljati.

1. ZBOG ČEGA I ZA KOGA SE GRADE CRKVE?

Koristeći i poštujući slobodu umjetničkog izražavanja projektant i svi drugi čimbenici pripremanja i ostvarenja sakralnog zdanja moraju najprije voditi brigu o temeljnim odrednicama: zašto se i za koga se gradi crkva. A tu su najprije pozvani teolozi da reknu svoje, a tek potom urbanisti, arhitekti i ekonomisti.³

² Usp. B. ŠKUNCA, "Liturgijsko-teološka načela za arhitekturu naših crkava", u: *Logos kai mysterion, Spomenspis prigodom 80. obljetnice rođenja o. Martina Kirigina, O.S.B., Služba Božja*, 1989., str. 105-124; ISTI, "Teološko-liturgijska polazišta ili "svetost" crkve-gradevine", u: A. BADURINA, B. ŠKUNCA, F. ŠKUNCA, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, Zagreb 1987., str. 85-88; ISTI, "Temeljne odrednice za teologiju bogoslužnog prostora", u: B. ŠKUNCA, *Duh i obred*, HILP, Zadar 1998., str. 186-218; R. IVANČEVIĆ, "Sakralna arhitektura – teorija i praksa", u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, br. 3/1988 (420), str. 27; I. ŠAŠKO, "Liturgijska arhitektura i liturgijski prostor", u: *Per signa sensibilia. Liturgijski simbolički govor*, Glas Koncila, Zagreb 2005., str. 249-257; J. RATZINGER, *Duh liturgije*, Ziral, Mostar-Zagreb 2001., str. 53-74.

³ Veoma je indikativno da u popisu autora i stručnih suradnika navedene izložbe novije sakralne umjetnosti nema teologa a kamoli liturgičara. A pitanje: može li arhitekt ili likovni kritičar koji nije praktični vjernik biti prikladan stvaratelj ili

Ako se to ne poštuje, nužno završava neprikladnošću koju Crkva ne smije dopustiti.⁴ Crkvena zgrada, jednostavnije rečeno *crkva*, prvenstveno je liturgijski prostor, mjesto za bogoslužje konkretne zajednice kršćana vjernika. Zbog toga je to specifičan prostor koji omogućuje i potiče skladno vršenje kršćanskih obreda i aktivno sudjelovanje pojedinaca i čitave okupljene zajednice. Ili bi barem to trebao biti. U tom svjetlu tražimo odgovor na često previše zaoštreno pitanje: *Je li crkva prostor za prebivanje ili predstavljanje?*⁵ Višekonfesionalna obilježena našeg prostora još više opravdava i pojačava navedenu tvrdnju da crkveni objekt izvana mora biti specifično prepoznatljiv, upadno uočljiv i barem malo viši od "onoga drugoga". Ali na tome se ne smije zaustaviti. To je tek uvertira za ono što se unutra zbiva. Opća uredba Rimskog misala u tome je precizno jasna: *Pri povjeravanju posla umjetniku, kao i pri odabiranju umjetničkih djela za crkvu, treba težiti za pravom umjetničkom vrsnoćom koja će hraniti vjeru i pobožnost i biti u skladu s pravim značenjem i svrhom kojoj služe.*⁶

Ispravan odgovor na pitanje što su kršćani kroz povijest smatrali da je svrha njihova sakralnog prostora može nam biti siguran putokaz u traženju pravih odgovora i izbjegavanju pogrešaka. A ispravan odgovor najlakše nalazimo u prigodnim posvetnim molitvama koje se nisu previše mijenjale kroz povijest.⁷ U današnjoj posvetnoj molitvi prigodom posvećenja

promicatelj određenog projekta gradnje sakralnog prostora, zahtijeva posebnu raspravu. Da bi netko do kraja razumio duh sakralnog objekta mora u njemu sudjelovati kao vjernik, kršćanin, katolik. U protivnom se pretvara u promatrača izložbe, gledatelja u teatru. Mnogi nam primjeri iz nedavne prošlosti potvrđuju loše posljedice kad je nevjernik projektirao crkvu. Naravno vrijedi i obrnuto: kad je to izvodio loš arhitekt. Ali to je toliko jasno da se prihvaća bez potrebe dokazivanja. Pravilnu organizaciju liturgijskog prostora može izvesti samo onaj tko je aktivno sudjelovao u tim i takvim prostorima ili je uza se imao dobra i razborita savjetnika s navedenim iskustvom.

⁴ I. ŠAŠKO, *nav. dj.*, str. 249.

⁵ Opširnije o tome: A. GRILLO, "Spazio sacro e edificio cristiano. Edificazione dell'azione liturgica e architettura della fede", u: *L'edificio cristiano. Architettura e liturgia*, Messaggero Padova 2004., str. 19-31.

⁶ RIMSKI MISAL. *Opća uredba iz trećega tipskog izdanja*, (dalje: OUM), br. 289, KS, Zagreb 2004.

⁷ Najstariji opis slavljenja obljetnice posvećenja crkve nalazimo u Egrijinu "Putopisu", pogl. 48 i 49. (Usp. EGERIJA, *Putopis*, preveo M. Mandac, Služba Božja, Makarska 1999., str. 243-244). O postanku i povijesnom razvoju samoga obreda posvećenja crkve opširnije vidi: M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, vol. 4, Ancora, Milano 1959., str. 502-523; L. CHENGALIKAVIL, *La dedicazione*

crkve istaknuta je višestruka svrha zbog koje se podiže crkvena građevina: *Bože...danas ti vjerni narod zauvijek posvećuje ovu kuću molitve: da u njoj tebe pobožno štuje, tvojom se riječju izgrađuje, tvojim otajstvima hrani. Ova kuća odražava otajstvo Crkve, koju je Krist svojom krvlju posvetio...Ovdje nek tvoji vjernici oko žrtvenog stola slave vazmeni spomen Kristov i hrane se na gozbi njegove riječi i tijela. Ovdje nek odzvanja radosni pri-nos hvale, s anđeoskim pjevom nek ljudski glas se stopi i trajno se k tebi diže molitva za spasenje svijeta.*⁸

Posveta crkve u biti je svečano očitovanje da se taj prostor isključuje iz redovite uporabe i predaje isključivo bogoštvlju. Upravo ta isključiva namjena služenja nekoga prostora Bogu daje mu obilježje *kuće Božje*, naravno time ne ograničavajući Božju prisutnost i izvan nje. Otajstvena Kristova prisutnost u tabernakulu samo pojačava pobožnost Božjoj prisutnosti u crkvi za vrijeme bogoslužja. *Uputa o štovanju euharistijskog otajstva*, koju je izdala Kongregacija obreda 1967. u br. 49 veli: *Neće biti nekorisno podsjetiti se da prva i prvotna svrha čuvanja svetih prilika u crkvi izvan mise jest pružanje popud-bine; drugotne svrhe jesu dijeljenje pričesti izvan mise i klan-janje Gospodinu našem Isusu Kristu koji je pod tim prilikama na skrovit način prisutan.*⁹ Zbog toga kod gradnje novih crkava tabernakul treba smjesti izvan oltara na prikladnu i dostojan-stvenu mjestu.

Crkva se gradi da bi se narod Božji okupio na tom mjestu, u tom prostoru iskazao štovanje Bogu, slušao njegovu riječ i hranio se otajstvima. Sve se to odvija u unutarnjem dije-lu građevine koji se može "vidjeti" i pravilno doživjeti samo vjerničkim sudjelovanjem u bogoslužju. Tu sabrana zajed-nica obavlja spomen Kristove žrtve, smrti i uskrsnuća i po pričesti se sjedinjuje s njim u tom otajstvu. Crkvena zgrada i sav namještaj u njoj u službi je te liturgijske zajednice pa će i

della chiesa e dell'altare, u: ANAMNESIS, vol. 7, *I sacramenti e le benedizio-ni*, Marietti, Genova 1989., str. 65-84; A. G., MARTIMORT, "La dedicace d'une église", u: *L'église en prière*, Désclée, Tournai 1965., str. 185-189; R. KACZYN-SKI, *Die Benediktionen*, u: *Gottesdienst der Kirche*, t. 8, Verlag Friedrich Pustet Regensburg 1984., str. 267-270; V. ZAGORAC, *Kristova otajstva. Sakramenti i blagoslovinje: Povijest i teologija slavljenja*, KS, Zagreb 1998., str. 245-257.

⁸ RIMSKI PONTIFIKAL, *Red posvete crkve*, br. 62, KS, Zagreb 1988.

⁹ Hrvatski prijevod izdalo Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1967., u nizu Dokumenti 5.

forma crkvene građevine ovisiti o tome. Zbog toga Opća uredba Rimskog misala ističe da *uređenje svetog zdanja mora biti takvo da na neki način odražava sliku sabrane zajednice*.¹⁰

Vanjski izgled crkve ima drugotnu ulogu koja je važna, ali ipak u drugom planu. To je omotač, ambalaža kojoj je zadaća svratiti pozornost na sadržaj koji je unutra i namijenjen je prvenstveno promatračima, turistima i pripadnicima drugih vjerskih zajednica kao znak koji upozorava i onda kad se u njemu ne odvija bogoslužje. A to je stvarno usputna uloga crkvenog zdanja u nekom mjestu. Promatrajući neke novije crkve izvana i iznutra ne možemo se oteti dojmu da su arhitekti prvenstveno imali na pameti ljude koji će te crkve promatrati izvana bilo pod vidom urbanističke usklađenosti s okolinom, bilo kao pojedinačni vjerski objekt u koji se može osobno ući i u mističnoj tišini moliti.

Potpuno je u pravu i za našu situaciju Marurizio Bergamo kad tvrdi: *Potrebno je naglasiti da nas temeljni sadržaj crkve usmjerava prema onome što se zbiva u središtu prostora a ne na vanjskom izgledu, zidovima, krovu. Prisjetimo li se da je većina napora i najveća pažnja arhitekata, osobito u posljednje vrijeme, usmjerena skoro isključivo na projektiranje vanjskog izgleda, omotača, koji je više ili manje svet, mističan, duhovan bilo pod vidom slavljenja otajstva, bilo ideološki ili umjetnički, s uvis istegnutim oblicima, ostakljenim zidovima, udubljenjima, kupolama, apstraktnim ukrasima, strukturalističkim strašilima, siromaštvom cigle, itd., uvijek ostavljajući za neka bolja vremena organizaciju i uređenje unutrašnjosti liturgijskog prostora, shvatit ćemo zašto su rezultati veoma nedostatni, ako to nisu - reknemo li bez okolišanja - najčešće pogrešna rješenja*.¹¹

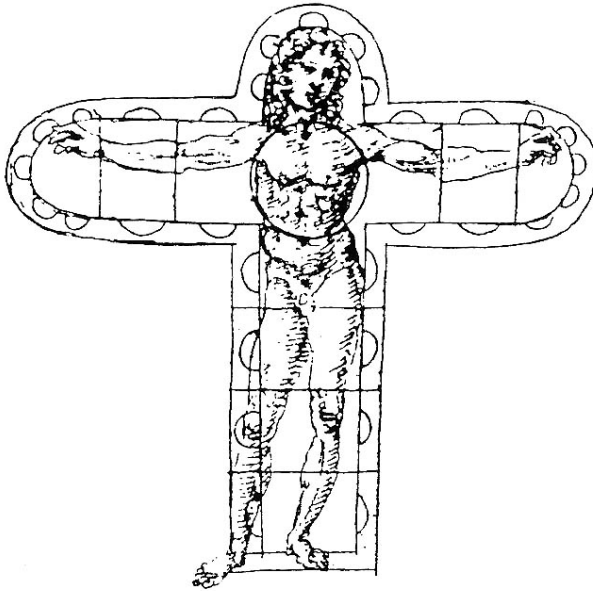
U iznesenim tvrdnjama nalazi se i odgovor na postavljeno pitanje: *Za koga se i zbog čega se gradi crkva?* Crkva se, dakle, gradi za konkretnu bogoslužnu zajednicu kršćana koja se tu okuplja na bogoslužje, prvenstveno na euharistijsko slavlje Kristova vazmenog otajstva. Ta zajednica ima svoju točno određenu, hijerarhijsku strukturu i djeluje kao organska, je-

¹⁰ OUM, br. 294.

¹¹ M. BERGAMO, "Cosa vuole essere un edificio chiesa?", u: *Spazi celebrativi - Figurazione architettonica - Simbolismo liturgico*, Il Cardo Editore - Anfione Zeto 1994., str. 58.

dinstvena cjelina u kojoj svaki sudionik *obavlja sve ono i samo ono što na nj spada prema naravi liturgijskog obreda* (SC 28).¹²

Unutrašnjost liturgijskog prostora mora biti organska cjelina koja svojim rasporedom liturgijskih žarišta, izvorom svjetla, zvučnošću, arhitektonskim linijama i bojom podržava i potiče bogoslužje okupljene zajednice. Zbog toga su srednjovjekovni teolozi često uspoređivali izgled i proporcionalni odnos tlocrta crkve s građom i dimenzijama čovjekova tijela koje ima mnogo udova ali funkcionira kao jedna cjelina. (Sl. 1)

Sl. 1 - Proporcionalni odnos tlocrta crkve i čovjekova tijela (P. Cataneo, 1554.g.)

A da bi se ostvarili ti bitni sadržaji i da bi crkva bila ono što treba biti potrebni su sljedeći elementi: stvarana, konkretna hijerarhijski uređena zajednica, sakramentalni znakovi koji uprisutnjuju liturgiju (knjiga, kruh vino ...) i slojeviti prostori koji

¹² Danas se pojavljuju neki teoretičari koji smatraju da je shvaćanje sakralnosti crkve pridržane isključivo za kult izum 19. st. dok bi nam primjeri iz povijesti, počevši od najstarije sačuvane kršćanske crkve u mjestu Dura Europos, sugerirali višenamjensku uporabu crkvene građevine. Potvrdu za to nalaze i u spomenutoj posvetnoj molitvi koja uključuje višestruku ulogu crkve: *Ovdje nek siromasi milosrđe tvoje nađu, potlačeni pravu slobodu, a svi ljudi nek obuku dostojanstvo tvojih sinova, dok s radosnim klicanjem ne prispiju u nebeski Jeruzalem.* (R. PONTIFIKAL, *Red posvete crkve*, br. 59). Opširnije o tome: F. DEBUYST, *Il genius loci cristiano*, Sinai, Milano 2000.

podržavaju te znakove pa time i sami postaju liturgijski znakovi preko kojih se *označuje i, na način pojedinom znaku svojstven, izvršuje čovjekovo posvećenje* (SC 7).

Crkva je na Drugom vatikanskom saboru postavila sebi zadatak: *Marljivo provesti opću obnovu liturgije sa svrhom da kršćanski narod od svete liturgije postigne obilne milosti ... da tekst i obredi jasnije izraze svetinje koje su u njima označene kako bi u njima mogli sudjelovati punim, djelatnim i zajednici svojstvenim slavljem* (SC 21). Taj proces prolazi i crkvena arhitektura.

2. IZAZOVI IZ PROŠLOSTI

Skladan odnos liturgijske forme i nacрта pojedinih crkava nalazimo u starokršćanskoj arhitekturi u kojoj je svaka sastavnica imala obrednu znakovitost što se tijekom stoljeća, osobito u vrijeme renesanse, u velikoj mjeri izgubilo. Od početka 4. st. pa sve do naših dana u kršćanskom graditeljstvu prevladavaju dva tipa crkava: izduženi i usredsređeni tip u tlocrtima kojih se odražava latinski, odnosno grčki križ. Uz očit simbolizam tlocrta kršćanskih crkava i sam unutrašnji raspored ima simboličku poruku. Do početka 4. st. crkva je *domus Ecclesiae* – kuća u koju se skuplja Crkva što je sačinjavaju svi krštenici koji su za vrijeme bogoslužja *circumstantes* oko žrtvenika.

Na formiranje oblika i namještaja te *kuće crkve* nije utjecao ni Jeruzalemski hram ni poganski hramovi. U poganske se hramove nije ulazilo niti je bila dvorana za okupljanje zajednice vjernika. U kršćanski se hram, naprotiv, ulazi i unutra se skupljaju svi vjernici zajedno. Na prvotno formiranje kršćanske građevine najviše je utjecala sinagoga, kojoj i samo ime sugerira okupljanje zajednice na tom mjestu. Ali ne samo ime, nego i ono što se u njoj događa: naviještanje i tumačenje zakona Božjega, poučavanje o Božjim zapovijedima i zajedničke molitve. Od ideje nepristupačnog svetišta i svećenikova žrtvenog posredovanja kršćani su prešli na sazivanje naroda na obnavljanje uspomene na Krista i očekivanje njegovog ponovnog pojavka. Zbog toga su se okretali prema izlasku sunca kao simbolu Krista Mladog sunca s visine i stalno bili *u hodu*. To je ostavilo traga i u poimanju i formiranju crkvenog prostora. U odnosu na poganske hramove kršćanska *kuća okupljanja* poprma obilježja čovjekova hoda. Bruno Zevi o tome piše: *Prostorna se revolucija sastojala u us-*

*mjeravanju svih sastavnica neke crkve prema čovjekovu hodu ... što je arhitektonska činjenica neizmjenjnih dometa.*¹³

Nakon Konstantinova ukaza u korist kršćana broj kršćana se naglo povećava, troškove za gradnju preuzima državna riznica pa crkve postaju mnogo veće i raskošnije po uzoru javnih gradskih zgrada. To su glasovite starokršćanske bazilike među kojima na zapadu prevladava izduženi tip, a na istoku okruglasti, usredsređeni. Prostor je još uvijek jedinstven ali od samih početaka gradnje bazilika postaje sve više slojevito raznolik: apsida za službenike, lađa za obične vjernike što je odraz galopirajućeg procesa klerikalizacije kršćanske liturgije. Apsida postaje prostor za službenike, lađa za obične vjernike laike, a predvorje za katekumene.

Tu praksu i shvaćanje početkom 4. st. odražava Euzebij Cezarejski (+ 339.) koji u svojoj *Crkvenoj povijesti* piše: *On (Logos) uistinu gradi s pravednošću. Ovlasti dijeli prema zaslugi cijeloga puka. Neke opasuje samo izvanjskom ogradom. Ograđuje ih zidom jednostavne vjere. Mnogi je i velik je broj takva puka. Ne može podnijeti nikakvu bolju izgradnju. Nekima povjerava ulaz u kuću. Naređuje im da noć provode na vratima i vode ulazeće. Ne drže se bez razloga hramskoga predvorja. Druge je podupro prvim vanjskim stupovima oko četiriju dvorišnih strana. Učinio je da pristupe prvim dodirima slova četiriju evanđelja. Druge opet blisko primiče sa svake strane kraljevske kuće. Još su katekumeni i u stanju su rasta i napredovanja. Ipak nisu za dugo odvojeni od božanskoga gledanja, najnutarnijega za vjernike.*

Među vjernicima je odabrao čiste duše, božanskom kupelji očišćene kao zlato. Ali i tu je neke podupro puno jačim stupovima od onih koji su posve vani. To su najnutarnija otajstvena svetopisamska učenja. Druge je prosvijetlio otvorima svjetla. Cijeli je hram ukraasio jednim iznimno visokim ulaznim vratima koja su slavospjev Svekraljja, jednoga jedinoga Boga...

U ovome se hramu nalaze sjedala te brojne klupe i stolice: u mnogobrojnim dušama prebivaju darovi božanskoga Duha. Oni su se nekoć ukazali apostolima i onima s njima. Njima su se očitovali 'razdijeljeni jezici kao od ognja i sjeli na svakoga pojedinoga od njih'.

Zaista u predvodniku svih obitava u cjelini sami Krist, a u onima koji su iza njega drugi srazmjerno već prema tome koliko

¹³ B. ZEVI, *Saper vedere l'architettura*, Einaudi, Torino 1997., str. 59.

tko načini mjesta: po Kristovoj moći i razdiobama od Duha Svetoga. Klupe bi mogle biti duše nebeskih anđela dodijeljenih za poučavanje i čuvanje.¹⁴

Primjenjujući na crkvu sliku otajstvenog tijela Kristova, apside i prostor oko oltara postaju slika glave, a prostor za vjernike slika ostatka tijela. Usporedo s tom slikom crkve koristi se i slika lađe kojoj je biskup kormilar, đakoni budni mornari a ostali se vjernici nalaze na palubi lađe što će se jednostavno nazvati "crkvena lađa". Glasovito djelo "Constitutiones Apostolicae" koncem 4. st. upozorava biskupa: *Crkvena građevina neka bude prije svega izdužena i usmjerena prema istoku ... slična lađi. Kad okupiš skup Božji čini sve kao kormilar velike lađe da okupljanja dobiju ono što im je nužno potrebno. Zapovijedaj đakonima, koji su poput mornara, da brižno i dostojanstveno označe mjesto svojoj braći koji su poput putnika.*¹⁵

Od vremena srednjeg vijeka pa sve do Drugoga vatikanskog sabora ta podjela na klerički i laički prostor u crkvi sve će se više naglašavati¹⁶ i predstavljat će dvostruki oblik posvećivanja: oltarni prostor pridržan kleru simbolizira kontemplativni vid života (*vita contemplativa*), a prostor crkvene lađe predviđen za laike aktivni (*vita activa*).

Na formiranje crkvenog prostora u vremenu romanike i gotike značajno će utjecati shvaćanje crkve pod vidom odraza nebeskog Jeruzalema. Biskup okružen svojim prezbiterima i đakonima u apsidi odražava Krista Dobrog pastira okružena apostolima, a vjernici u lađi oslikanoj prikazima svetaca usmjerenih prema apsidi, odraz nebeske crkve pred prijestoljem Božjim.

Srednjovjekovna alegoreza je simbolički u detalje tumačila i crkveni prostor prikazujući ga u sasvim nekom drugom značenju od njegova izvornog, stvarnog značenja vezana uz liturgijsko slavlje.

I u novije vrijeme crkvene povijesti simbolika crkvenog prostora posljedica je različitih teoloških ideja koje odražavaju

¹⁴ EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, preveo M. Mandac, Služba Božja, Split, 2004., X., str. 63-67.

¹⁵ CONSTITUTIONES APOSTOLORUM, II., 57, 2.

¹⁶ Opširnije o tome usp: K. RICHTER, *Kirchenräume und Kirchenträume. Die Bedeutung des Kirchenraums für eine lebendige Gemeinde*, Herder, Fraeiburg – Basel – Wien 1998., str. 60-62.

općenito prihvaćenu religioznu sliku svijeta pa se crkva prikazuje simbolikom šatora, lađe, puta i slično. Premda te slike izražavaju nešto od shvaćanja kršćanske zajednice to je ipak drugotna oznaka koja ne izražava dovoljno glavnu svrhu crkvenoga prostora: omogućavanje i podupiranje aktivnog sudjelovanja svih sudionika bogoslužja u proslavi kršćanskih otajstava. Kao tipičan primjer može nam poslužiti barokna arhitektura koja je sva usmjerena prema Kristu Kralju i Sveladaru koji sjedi na prijestolju s desna Ocu. Time je sva pažnja i pobožnost vjernika usmjerena prema izlaganju Oltarskog sakramenta i blagoslovu s Presvetim.

Protestantska reforma svodi kršćanski kult na naviještanje i tumačenje Riječi Božje što će za posljedicu imati zapadni ikonoklazam koji će crkvu svesti na prostor slušanja Riječi. Katolici odgovaraju suprotnim tendencijama što će dovesti do baroknog trijumfalizma, ali će prihvatiti u velikoj mjeri protestantsko obilježje crkvene građevine pod vidom dvorane za slušanje. Uvode se klupe za vjernike u kojima oni sjede, slušaju i gledaju obred koji se odvija.

Takav mentalitet je dospio do naših dana i nije ga ublažilo vrijeme oponašanja starih stilova u neogotici i neoromanici, osim što je pokušavano nametnuti navedene stilove kao isključive za sve kršćanske crkve na Zapadu.

3. REDOSLIJED PROJEKTIRANJA CRKVE

Polazeći od toga da se crkva gradi zbog kršćanske zajednice koja se na tom mjestu okuplja kako bi slavila kršćanska otajstva, u čijem je središtu euharistijska žrtva, i projektiranje crkve treba ići upravo tim redoslijedom. Najprije jasno definirati dimenzije, izgled i raspored liturgijskih žarišta u prostoru za zajednicu, počevši od oltara i ambona, a tek potom definirati vanjski omotač toga prostora. Na žalost, postupak je često obrnut: najprije se projektantski i građevinski rješava i izgrađuje vanjski izgled i njegovo uklapanje u okolinu, a tek potom traži mjesto, određuju dimenzije, materijal i izgled oltara, ambona, sjedala za predsjedatelja i poslužnike te raspored klupa za vjernike. A to što je u tako već izgrđenom prostoru najčešće nemoguće “smjestiti” oltar tako *da bude uistinu središte kamo se sama od sebe*

usredotočuje pozornost svekolike zajednice vjernika,¹⁷ a prostor za vjernike rasporediti tako da svi sudionici mogu očima i duhom živo sudjelovati ... lako zauzeti stav tijela što ga pojedini dijelovi obreda traže te da mogu s lakoćom pristupiti svetoj pričesti,¹⁸ malo koga zanima. Pridodamo li k tome redovito već izrađene izvore svjetlosti, priključke za električnu struju i razglas, nered postaje nerazmrsiv. Na temelju 25-ogodišnje prakse člana Liturgijske komisije u biskupiji tvrdim da to još uvijek nisu iznimke nego skoro redovita praksa. A s malo dobre volje i prethodnih dogovara predstavnika izvođača, projektanata i liturgičara sve bi se to moglo izbjeći.

Kad neki projektant priprema nacrt restorana, sportske dvorane, dječjeg vrtića ili staračkog doma, zasigurno će najprije rješavati veličinu, izgled i raspored prostora za one koji će u tom prostoru boraviti vodeći računa o specifičnostima sudionika i razlogu zbog kojega borave u navedenim prostorima. Nezamislivo je da se u već izgrađenim vanjskim zidovima restorana naknadno traži mjesto, određuju dimenzije za kuhinju i salu za objedovanje. A kod gradnje novih crkava upravo se tako veoma često radi. Kad se već izgrade zidovi, otvori i izvori svjetla, tek onda se traži "prikladan" raspored klupa za vjernike, veličina, izgled i smještaj oltara, ambona, sjedala za predsjedatelja i krsnog zdenca. Simbolika navedenih liturgijskih žarišta je posebna problematika koja tek čeka da dođe na red i obradi pojedinačno.

4. OSOBITOST PROSTORA ZA VJERNIKE

Kršćanska crkva je prostor za okupljanje vjernika koji tu svi sudjeluju u bogoslužju djelatno, svjesno i s poznavanjem. Ne sudjeluju svi na isti način nego po načelu da *rade sve ono i samo ono što na njih spada*. Ali nema podjele na izvoditelja uloga i gledatelje kao u kazalištu. Zajednica je jedinstvena organska cjelina, ali hijerarhijski uređena. Prostor treba tako urediti da u njemu svatko svakoga može vidjeti i čuti, omogućiti međusobno utjecanje jednih na druge. Mnoge su dvorane političkih skupština izgrađene upravo tako.

¹⁷ OUM, br. 299.

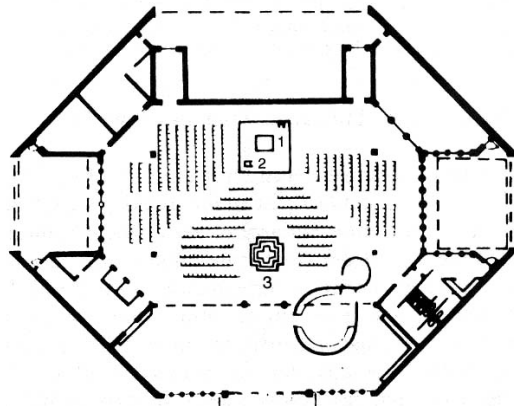
¹⁸ OUM, br. 311.

U tom prostoru treba biti nekoliko liturgijskih žarišta prema kojima se, prema određenom obredu, usmjerava pozornost svih vjernika. Na prvom je mjestu oltar koji smještajem i oblikom mora biti središte svega. Sjedalo predsjedatelja skupa treba biti smješteno da se s njega može ravnati zajednicom vjernika od početka mise do pripreve kruha i vina za žrtvu, da ga svaki vjernik može vidjeti. Treba izbjegavati izgled vladarskog trona, ali smjestiti ga tako da je uočljivo i olakšano ravnanje zajednicom, predvođenje molitve u ime zajednice i slično. Mjesto naviještanja i tumačenja Svetoga pisma u liturgiji nazivamo ambon i to bi trebalo biti središnje mjesto prema kome se usmjerava zajednica u prvom dijelu euharistijskog bogoslužja. Dosadašnja novija ostvarenja se zadovoljavaju stalkom za knjigu u blizini oltara što je osiromašenje u odnosu na povišeni i ukrašeni prostor nekadašnje beme pa i još ponegdje sačuvanih propovjedaonica.

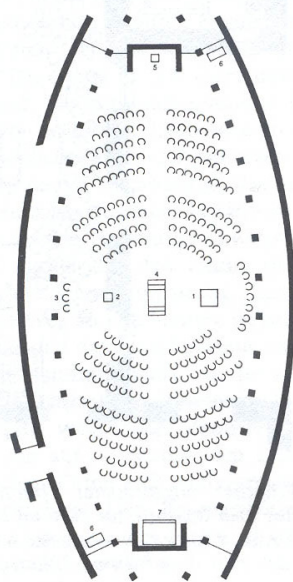
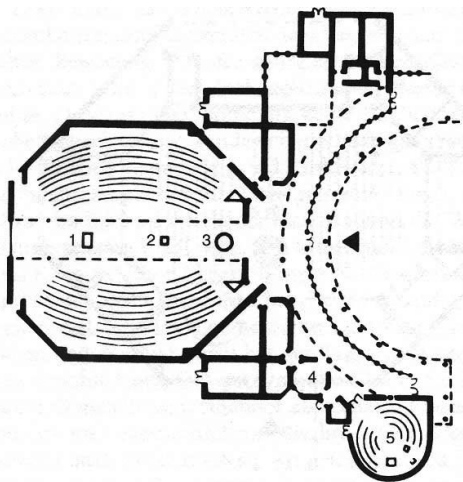
Još uvijek se sva tri navedena liturgijska žarišta najčešće postavljaju na istu razinu u apsidi stvarajući sliku pozornice u kazalištu na kojoj kler "izvodi" predstavu a vjernici pasivno promatraju intervenirajući samo unaprijed određenim obrascima zajedničkih odgovora. Pridodamo li k tome da uz navedena tri glavna liturgijska žarišta u prezbiteriju su redovito još krsni zdenac, uskrsna svijeća, križ, svijećnjaci, a u pozadini drevni barokni oltar, možemo zamisliti kakva zakrčenost vlada na tako malom prostoru da ne govorimo o smanjivanju simboličke znakovitosti zbog natrpavanja mnoštva znakova.

Neki su arhitekti pokušali to riješiti oblikujući prostor za vjernike s dva glavna žarišta, oltarom i ambonom, u sredini. (Sl. 2, 3, 4, 5)

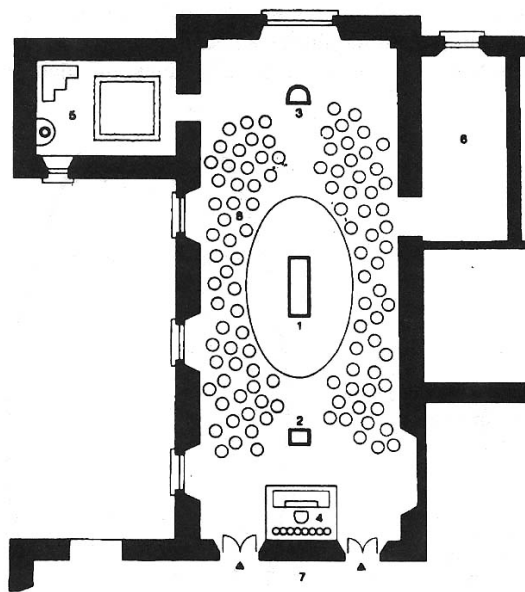
- Sl. 02 - Unity Temple, Oak Park, Illinois, SAD:
1. Oltar;
2. Ambon;
3. Krsni zdenac;
4. Tabernakul;

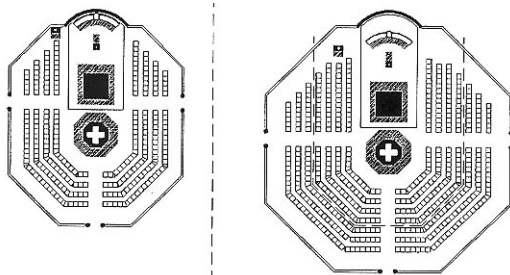
Sl. 03 - Gospa Karmelska, Newport News, Virginia, SAD:
1. Oltar; 2. Ambon;
3. Krsni zdenac; 4. Kapela Presv. sakramenta;
5. Kapela za radne dane u tjednu.

Sl. 04 - St. Christophorus, Westerland/Sylt, Münster, Njemačka: 1. Oltar; 2. Ambon; 3. Sjedalo za predsjedatelja; 4. Krsni zdenac; 5. Tabernakul; 6. Postamenti za kipove; 7. Orgulje.

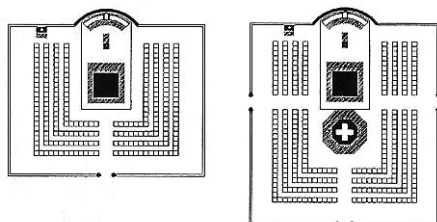

Sl. 05 - Elipsasto preuđenje u klasično izgrađenoj kapeli Irskog instituta za liturgijski pastoral, Carlow, Irska:
1. Oltar; 2. Ambon; 3. Sjedalo za predsjedatelja; 4. Orgulje; 5. Kapela presv. Sakramenta; 6. Sakristija; 7. Predvorje; 8. Klecala.

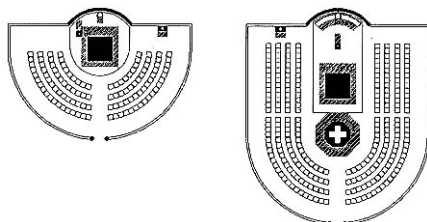

Sl. 06 - Osmerokutna crkva za 200-tinjak vjernika

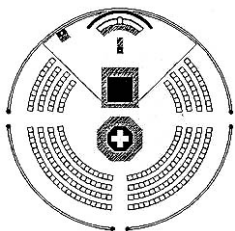
308

Sl. 07 - Raspored crkve kvadratnog/pravokutnog tlocrta za 200-tinjak vjernika

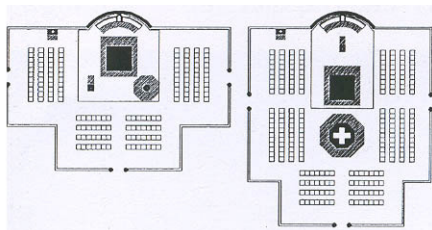

Sl. 08 - Raspored prostora u obliku potkove

Sl. 09 - Raspored crkve kružnog oblika

Sl. 10 - Raspored crkve s grčkim križem u tlocrtu

Očito je da navedeni primjeri pokušavaju oblikovati liturگیjski prostor polazeći od potrebe aktivnog sudjelovanja svih prisutnih članova kršćanske zajednice okupljenih u Kristovo ime u skladan i hijerarhijski uređen skup. U tom kontekstu liturgiju promatramo kao igru svjetla i likova, potrebe da vidimo i da budemo viđeni, da utječemo na druge i dopustimo drugima da nas potiču. Obredni kršćanski prostor mora omogućiti utjecanje jednih na druge izgledom, glasom i kretanjama. Nema prostora za skrivanje u tamnim zakućcima ili prejakog isticanja pojedinca pod svjetlom reflektora. Svi sudionici trebaju biti vidljivi. Samo Bog ostaje nevidljiv pa i onda kad se naviješta njegova riječ. Arhitektura omogućava da odjekuje Riječ Božja i da se zvučno isprepliće s prostornim.¹⁹

ZAKLJUČAK

Crkva kao građevina ima višestruku ulogu: društvenu, vjersku, umjetničku. Da bi ta uloga bila u potpunosti ostvarena, veoma je važno planiranju i gradnji pristupiti interdisciplinarno u čemu je uloga teologa liturگیčara nezaobilazna. Crkva se ne gradi samo da bude središte i ukras mjesta ili naselja kojemu se turisti i prolaznici dive, nijemi znak koji trajno "govori" i upozorava, ili mistično tiho mjesto gdje se može začeti i u mističnoj tišini smiriti živce.

Crkva je pomalo sve navedeno. Ili bi barem trebala to biti. Ali kršćanska crkva je prvenstveno mjesto okupljanja određene kršćanske zajednice koja na tom mjestu, slaveći otajstva među kojima je euharistijska žrtva središte, obnavlja uspomenu na svoga Učitelja i utemeljitelja i pripravlja se za njegov ponovni dolazak na koncu vremena. U tome sudjeluju svi kršćani prema mjestu i ulozi koju imaju u određenoj zajednici. Crkveni prostor, raspored žarišta kršćanskog kulta, izvori svjetla i ikonografija trebaju omogućavati i poticati aktivno sudjelovanje svih prisutnih. Zbog toga unutrašnjost crkve ima prednost pred vanjskim omotačem. I to bi trebalo poštivati i u redosljedu projektiranja i planiranja gradnje.

¹⁹ Opširnije o tome: G. BONACCORSO, "Il contesto liturgico del linguaggio spaziale", u: *L'edificio cristiano. Architettura e liturgia*, Messaggero Padova 2004., str. 33-47.

Crkve su uvijek bile impozantnije i veličanstvenije od običnih obiteljskih kuća. To je uzdizalo duh i poticalo čežnju za konačnim usavršenjem. Za kraj navodim simpatičnu legendu koja se povezuje uz kijevskog princa Vladimira koji je poslao poklisare u najpoznatija vjerska središta po svijetu da mu ispitaju koja bi vjera bila najprikladnija njegovu narodu. Iz Carigrada je dobio sljedeći izvještaj: *Ne znamo jesmo li na nebu ili na zemlji, jer nigdje na zemlji nema ovakve ljepote ... Ne znamo što bismo rekli, ali jedno znamo: ovdje Bog prebiva s ljudima.*”

CONSTRUCTION OF CHURCHES AND LITURGY

Summary

In this work the author starts from the assertion that architects, when creating plans for a church, mainly take care of the outward appearance of the building, its integration into surrounding, and religious symbolism in general, but take little account of the inward arrangement and content. Starting from the answer to the question: Who and what is the church built for? the article emphasises the priority of the inward design and arrangement over the outward appearance, due to the liturgical standpoints. The church is built for a Christian community to get together there and to celebrate Christ's mysteries, the focal point of which is the mass sacrifice. The space inside the church has to enable and encourage active participation of every single member present there, and to reflect the picture of the assembled community. This should inspire the architects to carefully plan the interior, the arrangements of the seats for the faithful and the main liturgical points: the altar, the lectern (ambo), the chair for the presiding (cathedra), and the font basin. After having done this, comes the work on the outward design.

Key words: architecture, church, altar, lectern, chair, font basin, liturgy, active participation